

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Wanneer vergeet je nu eens dat ik een vrouw ben?'

Leven en Nachleben van Zenobia, een Arabische koningin

Woltering, R.A.F.L.

Publication date

2009

Document Version

Final published version

Published in

Zenobia, Khadija en Dolle Amina's: gender en macht in de islamitsiche geschiedenis

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Woltering, R. A. F. L. (2009). 'Wanneer vergeet je nu eens dat ik een vrouw ben?': Leven en *Nachleben* van Zenobia, een Arabische koningin. In M. van Berkel, E. Buchheim, E. Geudeker, F. Gouda, E. Jonker, C. Laarman, & C. Rasterhoff (Eds.), *Zenobia, Khadija en Dolle Amina's: gender en macht in de islamitsiche geschiedenis* (pp. 79-96, 204). (Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis; No. 29). Aksant.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

'Wanneer vergeet je nu eens dat ik een vrouw ben?'

Leven en *Nachleben* van Zenobia, een Arabische koningin

Robbert A.F.L. Woltering

Zij was een koningin of een regentes, een begenadigd strateeg of een speelbal van het lot. Zij leidde een grootse opstand tegen het Romeinse rijk, of zij leefde en streed in de context van Arabische stammetwisten. Zij stierf in Italië, zij stierf in Syrië. De verhalen over het leven van de derde-eeuwse Zenobia van Palmyra lopen sterk uiteen. Dit artikel gaat over Zenobia, over wat we van haar weten, maar vooral ook over wat er allemaal verzonnen is. Ten eerste wordt gekeken naar de twee zeer uiteenlopende historiografieën van Zenobia. De Latijns-Griekse traditie vertelt een verhaal van een strijdvaardige koningin die in opstand komt tegen het centrale gezag van Rome. De Arabisch-islamitische geschiedschrijving vertelt echter een heel ander verhaal, waarin Zenobia geen strijd levert met het Romeinse gezag, maar met rivaliserende Arabische rijken en stammen. Het artikel spitst zich vervolgens toe op het *Nachleben* van Zenobia in de moderne Arabische wereld. Er blijken opera- en theaterwerken, romans en onlangs zelfs een musical aan Zenobia te zijn gewijd. Het opmerkelijke is dat in deze contemporaine Arabische Zenobiavertellingen niet de 'eigen' Arabische voorstelling van Zenobia wordt gevolgd, maar de Latijns-Griekse versie. In dit artikel zal worden betoogd dat dit vooral het gevolg is van hedendaagse ideologische behoeften. Tenslotte wordt stilgestaan bij wat er in de klassieke en moderne Zenobiawerken wordt gezegd over gender. Zo wordt onder meer duidelijk dat Zenobia in handen van hedendaagse Arabische auteurs een historische bewijsplaats is voor de authenticiteit van vrouwenemancipatie in de Arabische wereld.

De Latijns-Griekse vertelling

De meest uitvoerige klassieke bron voor de geschiedschrijving van Zenobia is de vermoedelijk vierde-eeuwse *Historia Augusta*, de verzameling biografieën van Romeinse keizers en hun uitdagers in de periode 117 tot 284 AD. In de *Historia Augusta* (HA) lezen we aanvankelijk over Zenobia als vrouw van Odaenathus, leider van Palmyra, een semi-onafhankelijk handelsrijk, gelegen tussen het Romeinse en het Perzische imperium (het midden van het huidige Syrië).¹ Tijdens Odaenathus' bewind wordt Palmyra's relatieve onafhankelijkheid getolereerd door Rome, niet in het minst vanwege een Palmyreense aanval op het Perzische rijk, de nemesis van de Romeinen. Uit dankbaarheid voor deze aanval verleent de Romeinse keizer Gallienus aan Odaenathus de titel *corrector orientis* (hersteller van het Oosten) en *rex regum* (koning der koningen). Niet lang na het verkrijgen van dit keizerlijk prestige wordt Odaenathus het dodelijk slachtoffer van list en bedrog. Op dat moment verschijnt de weduwe Zenobia ten tonele, in de woorden van de HA:

Nu is het toppunt van de schande bereikt. In het rijk, verkerend in verzwakte staat, kwam het zover dat [...] zelfs vrouwen uitstekend regeerden. Het was zelfs een buitenlandse, Zenobia geheten [...] zich beroepend op een verwantschap met Cleopatra [...], die na de dood van haar echtgenoot Odaenathus de keizerlijke mantel om haar schouders wierp.²

Al in de biografie van Odaenathus wordt Zenobia meermaals genoemd als degene die hem vergezelt tijdens veldslagen tegen de Perzen. Daarbij lezen we dat zij 'gewend was aan het tegemoet treden van ontberingen, en volgens velen [nog] dapperder was dan haar echtgenoot en jawel, de nobelste was van alle vrouwen in het Oosten'.³ Deze vriendelijke woorden zetten de toon voor het verdere verloop van de Zenobiavertelling in de HA. Zenobia was ruimhartig wanneer dat kon, maar hardvochtig wanneer nodig. Ze regeerde kundig en ambitieus, trok ten strijde onder meer tegen Egypte, en spoorde daarbij de soldaten persoonlijk aan. De Palmyreense successen worden echter door keizer Aurelianus, de tweede opvolger na Gallienus, gezien als een belediging van de Romeinse opperheerschappij. Aurelianus reist met een leger af

naar Palmyra, alwaar hij slechts met moeite de overwinning weet te behalen. Hierbij wordt Zenobia gevangen genomen, opdat ze later kan worden tentoongesteld tijdens de triomftocht in Rome. Hoewel dit in chronologische zin het einde van Zenobia inhoudt, kunnen we in narratologische zin spreken van een nieuw begin. Het is op dit punt in het verhaal dat het roemen van Zenobia een hoge vlucht neemt. We leren dat zij de drijvende kracht was achter Odaenathus' overwinningen op de Perzen. Op andere vlakken was ze juist afstandelijk jegens haar echtgenoot: 'haar onthoudingszin was zo dat, naar men zegt, zij haar echtgenoot niet kende anders dan met conceptie als oogmerk'.⁴ Dit betekent niet dat Zenobia in het algemeen een sober bestaan leidde: 'zij leefde in koninklijke rijkdom [...], zij werd aanbeden op de Perzische wijze, terwijl ze zich bij publieke gelegenheden toonde in de stijl van Romeinse keizers met een helm en een gordel met purperen franje, aan de onderzijde waarvan edelstenen bevestigd waren'.⁵ Haar schoonheid wordt vermeld maar speelt geen centrale rol. Meer aandacht gaat uit naar haar krachtdadigheid, stoerheid en ... mannelijkheid.

Haar stem was helder en als die van een man ... kwistig met omzichtigheid behield zij haar rijkdommen in een mate waartoe vrouwen niet geneigd zijn ... zelden maakte ze gebruik van een dameskoets, vaker reed zij paard en [...] bovendien liep ze regelmatig mee met haar voetsoldaten ... ze jaagde met de gretigheid van een Spanjaard. Ze dronk vaak met haar generaals [...] en met de Perzen en Armeniërs, hoewel dan enkel met de bedoeling hen te overtreffen.⁶

Het is ongebruikelijk dat klassieke auteurs een biografie van een vrouw schrijven. In Zenobia's geval is er een duidelijk aanwijsbare reden voor de uitgebreide aandacht die haar ten deel valt. Het prijzen van Zenobia dient ter meerdere eer en glorie van keizer Aurelianus, de keizer die Zenobia klein kreeg, en de held van de HA. Twee passages illustreren dit in het bijzonder. Als Zenobia wordt gevraagd waar ze de moed vandaan heeft gehaald om het Romeinse gezag te tarten, geeft zij Aurelianus het volgende antwoord: 'Jij, Aurelianus, jij bent echt een keizer, [...] maar Gallienus, Aureolus en de anderen, die heb ik nooit beschouwd als keizers'.⁷ In een latere passage, volgend op een beschrijving van een tweede

vrouwelijke uitdager van het Romeinse gezag, laat de auteur van de HA zich het volgende ontvallen: 'het was volgens een vooropgesteld plan dat ik de vrouwen heb opgenomen [in deze lijst], en wel [met de bedoeling] dat ik zo Gallienus kon beschimpen, het grootste monster dat Rome ooit te verduren heeft gehad'.⁸

De HA wordt inmiddels alom erkend als een werk met voornamelijk fictieve inhoud. Het werk is overgeleverd op naam van een zestal auteurs en zou zijn geschreven aan het begin van de vierde eeuw. Tegenwoordig gaat men er echter van uit dat er één enkele onbekende fantast is geweest die eind vierde eeuw de HA heeft gecomponeerd. Andere geschreven bronnen in het klassieke Latijns-Griekse cultuurgebied helpen ons nauwelijks verder met de historische reconstructie van het leven van Zenobia. Een uitzondering is de zesde-eeuwse Griekse historicus Zosimus, wiens verhaal over Aurelianus' veldtocht tegen Palmyra grotendeels met de HA overeenstemt, maar daarbij nog enige details vermeldt over Zenobia. Zo zou haar nageslacht nog in Rome leven. Toch is er meer te zeggen over de Zenobia geschiedschrijving. Een zeer boeiende bron voor een nadere kijk op Zenobia kan worden gevonden in de Arabische wereld.

De Arabisch-islamitische vertelling

Voor de oudste en meest uitvoerige behandeling van Zenobia in de Arabische geschiedschrijving moeten we kijken naar het magnum opus van al-Tabarî (839-923), *De geschiedenis van profeten en koningen* (GPK). In dit historisch overzichtswerk poogde al-Tabarî een universele wereldgeschiedenis te schrijven, beginnend met Adam, eindigend met gebeurtenissen uit al-Tabarî's eigen tijd. Bij al-Tabarî komen we in het derde-eeuwse Syrië een heel andere werkelijkheid tegen, één waarin Romeinen geen enkele rol spelen. Arabische stammentwisten en rivaliserende prinsdommen vormen de achtergrond waartegen een spannend verhaal wordt verteld over bloedwraak, noodlot en een onverschrokken heerseres.

Het verhaal begint met de Arabische leider 'Amr ibn Zarîb, die, onder meer, over een deel van Syrië heerst. Zijn Arabische concurrent Jadhîma pleegt een geslaagde aanval, waarbij 'Amr sneuvelt. Jadhîma maakt zich na plunderingen met zijn troepen

weer uit de voeten. 'Amr wordt dan opgevolgd door zijn dochter al-Zabbâ (Zenobia). Hoewel het in (al-Tabarî's visie op) derde-eeuwse Arabische culturen niet gebruikelijk was dat een vrouw de politieke leiding nam, lijkt al-Tabarî er zelf niet erg van onder de indruk. Op kalme toon vertelt hij ons dat Zenobia zich een fort liet bouwen op de westelijke oever van de Eufraat, en dat zij, toen ze haar regime eenmaal had geconsolideerd, het plan opvatte om Jadhîma aan te vallen om haar vader te wreken. Dan is het haar zuster Zabîba – 'diepzinnig, slim en sluw' volgens al-Tabarî – die haar waarschuwt. Een oorlog tegen Jadhîma kan onverwachte consequenties hebben, ze zou kunnen verliezen en dan zou het afgelopen zijn met heel het rijk. Al-Zabbâ neemt het advies ter harte en in plaats van een risicovolle veldtocht te ondernemen, neemt ze haar toevlucht tot list en bedrog. Zij schrijft Jadhîma een brief waarin ze hem uitnodigt om hun twee koninkrijken aaneen te smeden, en het gezag over beide rijken op zich te nemen, 'omdat bestuur door vrouwen toch maar leidt tot eerverlies, bestuurlijke zwakte en inefficiëntie'.⁹ Dergelijke argumenten doen het goed bij Jadhîma, die de uitnodiging aanneemt. Zijn raadgever Qasîr waarschuwt hem echter dat dit wel een list moet zijn: 'Ze is razend op je, want jij hebt haar vader vermoord'. Qasîr's advies wordt in de wind geslagen, en dat wordt spoedig betreurd. Onderweg naar al-Zabbâ wordt Jadhîma overrompeld en gevangen genomen. '[Hij] werd voor al-Zabbâ gebracht. Toen zij hem zag, ontkleedde zij zich en zie daar, haar schaamhaar was gevlochten, en ze zei: "En, Jadhîma, ziet dit eruit als iets van een bruid?".' De implicatie van het verhaal is dat Zenobia, die Jadhîma naar zich toe heeft gelokt met de suggestie van een huwelijk, laat zien dat haar pudenda niet onthaard zijn, zoals een vrouw die sexueel contact met een man voorziet, en zeker een bruid, dat zou doen. Uit het feit dat het schaamhaar zo lang is dat er vlechtjes is gemaakt kunnen worden blijkt bovendien dat Zenobia zich al heel lang niet met een man heeft ingelaten.¹⁰ Vervolgens neemt het verhaal een bloedige wending. Volgens een volksgeloof wordt iemands dood alleen gewroken als zijn bloed is verspild. Met andere woorden, als het bloed wordt opgevangen in een drinkschaal, dan treedt het noodlottige principe van de bloedwraak niet in werking. Al-Zabbâ doet haar best het noodlot af te wenden en laat Jadhîma doodbloeden in een gouden schaal. Maar natuurlijk vallen er en-

kele druppels bloed naast de schaal, en maakt Jadhîma's opvolger zich op voor wraak.

Jadhîma's opvolger, 'Amr ibn 'Adî, wordt bijgestaan door Qasîr, de raadgever van Jadhîma wiens advies ten onrechte niet was opgevolgd. In deze fase van het verhaal zijn de rollen omgedraaid. Al-Zabbâ' moet rekening houden met een aanval van 'Amr ibn 'Adî, terwijl deze op zijn beurt een list moet bedenken om bij al-Zabbâ' in de buurt te komen. Het voert te ver om op deze plaats de list uitvoerig te behandelen, maar het eindresultaat is dat 'Amr en zijn troepen via een soort paard-van-Troje-strategie erin slagen de stad van al-Zabbâ' te overmeesteren. Zij likt dan aan haar zegelring, die gif bevat, en roept 'Amr toe: 'Door mijn eigen hand, niet de jouwe, oh 'Amr'. 'Amr loopt echter op haar af en doodt haar alsnog met zijn zwaard.

De GPK is de primaire Arabische bron voor de levensgeschiedenis van al-Zabbâ' / Zenobia. Andere klassieke auteurs zoals al-Mas'ûdî (gest. 956/957) behandelen haar minder uitvoerig. Zoals we voor de HA een motief hebben gevonden voor opname en vormgeving van het Zenobiaverhaal, namelijk de lofprijzing van Aurelianus en het afserven van Gallienus, loont het de moeite ook te kijken naar de narratologische functie die de Zenobianovelle in al-Tabarî heeft. Zoals bij meer pre-islamitische episodes, lijkt de geschiedenis van Zenobia in dienst te staan van de boodschap dat de Arabieren in de periode vóór de islam in een betreurenswaardige staat van onmin en instabiliteit verkeerden. Het is duidelijk dat de onontkoombaarheid van de cirkel van wraak en weerwraak een belangrijke rol speelt, en dat is nu juist de vicieuze cirkel die door het verenigend effect van de islam is doorbroken. Met andere woorden, de pre-islamitische geschiedenis van de Arabieren laat zien wat de islam zoal heeft bewerkstelligd.¹¹

Voordat we een grote sprong maken naar de hedendaagse perceptie van Zenobia, is het wellicht een goed idee enkele opmerkingen te maken over de historiciteit van de twee behandelde bronnen. Zoals gezegd is de HA over het algemeen onbetrouwbaar. Ten aanzien van de GPK kunnen we minder stellig zijn. Grote delen van de GPK worden gehanteerd als gezaghebbende bron. Echter, waar het de pre-islamitische periode betreft, kan worden gesteld dat er weinig reden is om al-Tabarî te vertrouwen. Al-Tabarî werkte met lijsten van zegsmannen- en vrouwen, waarbij de mate van betrouwbaarheid van een bepaald historisch bericht

afhankelijk was van de betrouwbaarheid van de individuen die het bericht door de eeuwen heen hebben overgeleverd. Daarbij is het cruciaal dat de lijst van overleveraars kan worden teruggevoerd op een eerste zegspersoon die de betreffende historische gebeurtenis met eigen ogen heeft aanschouwd. Voor de pre-islamitische periode gaan al-Tabarî's bronnen echter niet terug op dergelijke contemporaine getuigen, maar op mondeling overgeleverde mythen en legenden, waarvan de herkomst onzeker is. Dat geldt zeker voor het Zenobiaverhaal. Uit archeologische opgravingen, die vondst van contemporaine munten en de ontcijfering van enkele inscripties kunnen we het volgende opmaken. Er heerste eind derde eeuw een vrouw te Palmyra, waarschijnlijk als regentes, in naam van haar minderjarige zoon Vabbalatus, met de Latijnse naam Zenobia en de Aramese naam Bat Zabbai. Zij liet munten slaan in haar eigen naam en in naam van haar zoon Vabbalatus, wat een teken is van vergaande autonomie. De Romeinse keizer Aurelianus veroverde Palmyra en maakte daarmee een einde aan een periode van Palmyreense (semi-)onafhankelijkheid. Hierbij werd tevens de stad Palmyra verwoest. Meer hebben we niet. We weten niets van Zenobia's dapperheid, drankgebruik, listigheid of hoe zij haar stilerde. Het besef dat klassieke auteurs aan beide zijden van de Bosporus zich daaraan niet hebben gestoord bij hun kleurrijke verbeelding van Zenobia, maakt dat we niet verbaasd op hoeven te kijken als blijkt dat ook vandaag de dag nog enthousiast wordt gefantaseerd over deze derde-eeuwse koningin.

Moderne Arabische receptie

Eeuwenlang lijkt het Zenobiaverhaal in de Arabische wereld nauwelijks bekend te zijn geweest, totdat in moderne tijden een nieuwe interesse ontstond. De vroegst mij bekende modern Arabische publicatie over Zenobia is de historische roman *Zenobia* van de Libanees Salm al-Bustânî uit 1871.¹² Dit werk wordt door de meeste Arabische literatuurwetenschappers versmaad, hetgeen ten onrechte is.¹³ *Zenobia* kan mogelijk worden gezien als een van de eerste Arabische romans, en als we in dit geval inderdaad van een roman mogen spreken, dan is het meteen ook de eerste Arabische historische roman.¹⁴ Door een roman te schrijven adopteerde

al-Bustânî een Europees literair genre, en daar bleef het niet bij. Niet alleen het genre van zijn Zenobiaverhaal, ook de gehanteerde historische versie ontleende al-Bustânî aan Europa. Al-Bustânî vertelt een verhaal van een nobele, standvastige koningin, die tegen de Romeinse overheersing in opstand komt.

De hierop volgende publicatie over Zenobia is een libretto van de Egyptenaar Ahmad Zakî Abû Shâdî, getiteld *Al-Zabbâ of Zenobia. Koningin van Tadmor* uit 1927 (Tadmor is de Arabische naam van Palmyra). Curieus detail is dat het werk is uitgegeven door de vrijmetselaarsloge van Alexandrië. Dit verklaart mogelijk waarom in deze vertelling een hogepriester ten tonele wordt gevoerd, genaamd Thaddeus. De opera wordt voorafgegaan door een historische inleiding. Details zoals een hogepriester daargelaten, volgt Abû Shâdî het plot van de versie van de HA: een conflict tussen Rome en de vorstin van Palmyra. Een blik op de lijst van overige publicaties op naam van Abû Shâdî verraaft zijn fascinatie met de antieke wereld van farao's, Grieken en Romeinen. Zoals veel Egyptische intellectuelen van zijn tijd, was Abû Shâdî goed thuis in de Europese klassieken. Hoewel we mogen veronderstellen dat Abû Shâdî ook al-Tabarî erop heeft nageslagen, moeten we, gezien zijn werk, ervan uitgaan dat hij primair werkte met Europese bronnen. Hetzelfde kan gezegd worden over het in 1969 te Beiroet verschenen toneelstuk *Koningin Zenobia* van 'Adnân Mardam Bey, dat net als Abû Shâdî's opera, op rijm is. Met uitzondering van enkele bijrollen die niet zijn terug te voeren op de HA of de GPK, volgt ook Mardam Bey de verhaallijn van de HA.

De vierde publicatie die te noemen valt, betreft een tamelijk anoniem werk. Een tiental auteurs, professoren en dichters is verantwoordelijk voor het schrijven en redigeren van de serie boeken getiteld *Helden van de Arabieren*. Het veertiende deel in deze serie is *Zenobia* (Beiroet 1975). Opnieuw zien we dat de verhaallijn die van de HA is, en niet die van al-Tabarî. Op het eerste gezicht lijkt dit een gevolg van de Europese invloeden zoals die zich ook eerder lieten gelden bij al-Bustânî, Abû Shâdî en Mardam Bey. Toch is er meer over te zeggen, zoals we zullen zien als we dit werk nader inhoudelijk beschouwen.

Zenobia (1975) is geen moeilijk boek. Het is juist een vriendelijk ogend werkje, met op het omslag een enigszins kinderlijke tekening van een knappe, maar strenge vrouw (zie illustratie). Zij wordt gepresenteerd als een Arabische heldin, aan wie hedendaag-

Het omslag van *Zenobia*, een educatieve roman uit 1975, toont een impressie van de derde-eeuwse koningin, terwijl zij haar leger aanvoert.

se Arabieren een voorbeeld kunnen nemen. Die contemporaine relevantie ligt er dik bovenop. De wijze waarop de rivaliteit tussen de Perzen en Romeinen wordt geschetst, met Palmyra tussen deze twee grootmachten in, doet denken aan de Koude Oorlog.

Zenobia adviseert haar echtgenoot, koning 'Udhayna (Odaenathus) om te wachten tot de strijd tussen Perzen en Romeinen is gestreden, en direct daarna een aanval te doen op de verzwakte overwinnaar. 'Udhayna neemt dit advies ter harte, en legt daarmee de basis voor een nieuw imperium in de regio. Na de moord op 'Udhayna komt Zenobia zelf aan de macht, waarbij ze wordt gepresenteerd als een verlichte, doortastende vorstin. Zo beklagt ze zich tegenover haar adviseur Longinus, een Griekse wijsgeer, over de religieuze status quo in Palmyra, in de volgende passage, die zowel Zenobia's tomeloze ambitie als haar delegerkunde illustreert.

Zenobia: We hebben hier in Palmyra veertig goden, die nergens toe dienen behalve dat ze de mensen ertoe aanzetten hun vrouwen te vestigen in de religieuze raadsmanen, door wie ze worden uitgebuit.

Longinus: Wat bedoel je daarmee?

Zenobia: We hebben een nieuwe god nodig, één waar de mensen iets aan hebben.

Longinus: Welke god dan?

Zenobia: Ja, dat weet ik niet Longinus. Vind jij met al je kennis maar een godheid die in dienst kan staan van dit plan.

In de strijd tegen Aurelianus wordt Zenobia voorgesteld als buitengewoon dapper. Uiteindelijk gaat ze de laatste confrontatie aan, wetende dat de situatie hopeloos verloren is, omdat de handelaren en de sjeiks van Palmyra haar geen paarden wilden sturen. Het is niet voor niets dat hier specifiek de handelaren en de sjeiks een frustrerende rol spelen. Tegelijkertijd lezen we namelijk hoe Zenobia keer op keer succesvol is in het enthousiasmeren van haar volk en strijdkrachten. Zij wordt dan ook niet verraden door haar eigen volk, maar wel door het Palmyreens kapitalistisch smaldeel (de handelaren), alsmede het *ancien régime* (de sjeiks). Hoe dan ook, Aurelianus overwint en krijgt Zenobia in handen. Zenobia blijft onbewogen en draagt haar lot waardig. Alleen

wanneer haar trouwe adviseur Longinus wordt terechtgesteld, toont zij emotie.

Dat Zenobia blijft leven is een vreemd gegeven. De auteurs van *Zenobia* geven echter een originele draai aan Aurelianus' schijnbaar goedmoedige geste om Zenobia's leven te sparen.

Aurelianus: Deze vrouw wilde haar positie als vrouw ontstijgen, en [zo] de vrouwen van Rome en de wereld corrumperen. Ze is al een voorbeeld geworden en elke vrouw in Rome droomt ervan zo te worden als de strijdende Zenobia. Als jullie haar doden of gevangen nemen, bevestigen jullie slechts het voorbeeldige dat de vrouwen in haar zien. [...]

Senatoren: Wat stel je dan voor?

Aurelianus: Ik stel voor dat we haar doen trouwen met een van de Romeinse notabelen, opdat zij de rest van haar leven zal leiden zoals een normale vrouw: een echtgenote, een moeder, een kokkin.

Ook buiten de literaire genres zien we dat Zenobia in de Arabische wereld wordt 'herinnerd' als in de HA-versie. Het gezaghebbende encyclopedisch woordenboek *Al-Mungid* (Beiroet) verwijst onder al-Zabbā' naar het lemma Zenobia, waar de lezer in enkele zinnen te weten komt dat zij na de dood van Odaenathus de macht op zich nam en de onafhankelijkheidspolitiek van wijlen haar echtgenoot voortzette. Uiteindelijk legde zij het echter af tegen Aurelianus, die haar meenam naar Rome, aldus *Al-Mungid*. Odaenathus krijgt hier weliswaar de eer van de oorspronkelijke bevrijdingsgedachte, maar op de keper beschouwd wordt Zenobia zeker niet onheus behandeld: haar wordt tenminste driemaal zoveel ruimte toebedeeld als Odaenathus, over wie we slechts te weten komen: 'Koning van Tadmur en echtgenoot van Zenobia. Versloeg de Perzen. Door Gallienus aangesteld over de Oostelijke gebieden in 262. Vermoord in Homs in 268'. Overigens verhaalt ook de Zenobiapagina op de Arabischtalige wikipedia van een Romeinse context.

Het is duidelijk dat de moderne Arabische bewerkingen van de geschiedenis van Zenobia normaal gesproken de versie van de HA als startpunt nemen. In geen van de mij bekende werken wordt uitgegaan van al-Tabari's versie, of zelfs maar gewezen op het bestaan van een afwijkende versie van haar levensverhaal in

de Arabische geschiedschrijving. Deels kan dit worden verklaard uit de culturele beïnvloeding van de Arabische wereld door Europa. Het is al eerder aangetoond dat het niet ongewoon is dat men de eigen traditie leest door de bril van een dominante, vaak koloniale ander.¹⁵ Een belangrijker reden ligt echter in het feit dat de HA-versie gemakkelijker te gebruiken is in een Arabisch nationalistisch vertoog. Vooral in de roman *Zenobia* uit 1975 kunnen we de ideologische passages met enig gemak aanwijzen. De vergelijking van Rome en Perzië met de VS en de Sovjet Unie is al gemaakt. De relatie tussen Rome en Palmyra kan gezien worden als een eerdere aflevering van de twintigste-eeuwse machtsrelatie tussen het Westen, het Oosten en de daartussen gelegen Arabische wereld. Daarom worden Zenobia allerlei vlammende betogen in de mond gelegd die getuigen van een Arabisch onafhankelijkheidsdenken. Fascinerend ook is de zinsnede waarin Zenobia als verlicht vorstin het belang van de wetenschap inziet, maar dan op de voorwaarde dat deze wetenschap aan de maatschappelijke realiteit en praktijk verbonden is. Dit is een nauwelijks verholde verwijzing naar het ideaal van het organisch intellectualisme, onlosmakelijk verbonden met het Arabisch nationalisme, waarin de wetenschap zich niet mocht verhovaardigen boven het volk, maar er veeleer op natuurlijke wijze uit moest voortvloeien.¹⁶

Al met al zijn er sinds de tweede helft van de negentiende eeuw waarschijnlijk enkele tientallen Arabische boeken verschenen over Zenobia. De grootste stap in de wederopleving van Zenobia in de Arabische verbeelding is echter zeer recent gezet met een heel ander artistiek genre. In 2007 en 2008 speelde een vooraanstaand Libanees theatergezelschap de musical *Zenobia*. Het was een spectaculaire voorstelling op basis van het verhaal van de HA. Ook nu wordt het politieke niet geschuwd, wanneer Zenobia, gespeeld door de Libanese popster Carole Samaha en begeleid door opwekkende marsmuziek, luidkeels zingt: 'Ik ben de eerste schreeuw voor de vrijheid uit dit Arabische land, ik ben het neewoord ten overstaan van het onrecht, ik geef mijn bloed voor de vrijheid!'

Zenobia als (anti)stereotype

Een genderperspectief op Zenobia moet uitgesplitst worden naar de verschillende verteltradities: de klassiek Latijnse, de klassiek Arabische en de modern Arabische. Ten aanzien van de HA valt een fundamentele tegenstrijdigheid op die het gevolg is van het probleem dat het Zenobiapersonage enerzijds ten nadele van Gallienus fungeert en anderzijds wordt geschetst ten faveure van Aurelianus. Het is enerzijds een blamage dat een vrouw aan de macht komt, een teken van de verzwakking van het rijk, waarvan Gallienus de schuld krijgt. Maar als Aurelianus dan Zenobia overwint, dan moet zij opeens een waardig tegenstander zijn, één die men terecht tentoonstelt tijdens de triomftocht, als een eervolle trofee. Die ambivalentie wordt 'opgelost' door op gezette plaatsen Zenobia te kenschetsen als een echte kerel: zij spreekt, loopt, denkt, spendeert, drinkt en jaagt als een man, en ook op seksueel gebied wijkt ze af van de vrouwelijke norm: haar onwelwillendheid in de echtelijke sponde moet wellicht worden gezien als onderdeel van haar onvrouwelijkheid. Net als een man stuit het haar tegen de borst een man seksueel ter wille te zijn. Het is deze manvrouw die Aurelianus tot eer strekt. Deze oplossing is overigens niet origineel: er is door Burgersdijk gewezen op de literaire en lexicale overeenkomsten met de bespotting van 'foute vrouwen' in Juvenalis' *Satiren*, waarin het juist wordt afgekeurd wanneer vrouwen zich met 'mannentaken' inlaten.¹⁷

Het vrouwbeeld in de GPK-versie is minder gemakkelijk te duiden. Al-Tabarī laat zich in zijn werk minder opzichtig gelden dan de auteur(s) van de HA. Hierdoor beschikken we over veel minder commentaar waarmee we zouden kunnen reconstrueren wat al-Tabarī's visie is op de beschreven gebeurtenissen. Vrijwel het enige wat we kunnen doen, is kijken naar de beschrijvingen van de gebeurtenissen zelf. De meest in het oog springende passage is wellicht die waarin Zenobia haar private vlechtwerk toont. 'En, Jadhîma, ziet dit eruit als iets van een bruid?' Zenobia's mescherpe commentaar is een verwijzing naar haar eerdere valse getuigenis, waarin ze beweerde dat het regeren voor haar als vrouw niet was weggelegd, en Jadhîma uitnodigde om haar te huwen en daarmee de macht van haar over te nemen. Het zou te ver voeren om deze passage te kenmerken als emancipatoir, dat zal althans niet al-Tabarī's opzet zijn geweest, maar de ironie kan

toch ook hem niet zijn ontgaan. Andere elementen in het verhaal lijken op het eerste gezicht juist vooroordelen jegens vrouwen te bevestigen. Dat Zenobia besluit geen open strijd aan te gaan met Jadhîma, uit vrees voor 'onverwachte consequenties', sluit aan bij bekende stereotyperingen van vrouwen als behoedzame wezens die het strijdgewoel het liefst mijden. Die suggestie wordt versterkt doordat het juist Zenobia's zuster is die hier de rol van adviseur speelt. Toch moet deze interpretatie verworpen worden, omdat de listigheid waarmee Zenobia te werk gaat op geen enkele manier wordt bekritiseerd. Sterker nog, ook de opvolger van Jadhîma verkiest de list boven de open strijd, waarmee de indruk wordt gewekt dat list en bedrog behoren tot het standaardrepertoire van de elkaar beconcurrerende Arabische leiders in de pre-islamitische periode.

Het meest opvallende gendersaspect is tenslotte te vinden in een modern Arabische weergave van Zenobia. De bovengenoemde educatieve roman *Zenobia* uit 1975 is niet alleen vervuld van marxistisch-Gramsciaanse wijsheden, maar ook van verwijzingen naar seksegelijkheid. De eerste pagina toont een illustratie van Zenobia, met het onderschrift:

Zenobia, de strijdster die de vijanden van de Arabieren bestreed in de periode voor de komst van de islam, en die bewees dat de vrouw in staat is een nobel gevecht te voeren, en positie in kan nemen in het centrum van de macht, met doortastendheid, doorzettingsvermogen en zelfbeheersing.¹⁸

Hierna begint het verhaal. Al vanaf het begin wordt de lezer geconfronteerd met een omkering van traditionele rolpatronen. Een leeuw springt op een hulpeloze man af. Net voordat hij zijn klauwen in zijn prooi kan zetten, boort een pijl zich door zijn hals. De pijl is afgeschoten door Zenobia, die afloopt op de man, haar echtgenoot Odaenathus. Samen lopen ze terug naar de overige deelnemers aan de leeuwenjacht, maar niet nadat Zenobia de leeuw heeft onthoofd. Alsof dit nog niet duidelijk genoeg is, krijgt Zenobia de gelegenheid om het belang van het zojuist geschetste voorval te onderstrepen. De jachtpartij besluit op huis aan te gaan, maar generaal Zabda stelt voor dat hij een stel paarden haalt, zodat niet iedereen hoeft te lopen. Zenobia is hier niet van gediend.

"Je hebt het over mij, nietwaar? Jij bent bang dat ik het niet aan zou kunnen om het hele eind naar huis te lopen. Wanneer vergeet jij nu eens dat ik een vrouw ben? En wanneer laat je de gedachte eens los dat een vrouw altijd zwak is?" [Waaraan Odaenathus toevoegt:] "Ben je nu al vergeten dat ze zojuist het leven van de koning redde?"¹⁹

De zinsnede 'wanneer vergeet je eens dat ik een vrouw ben' doet op het eerste gezicht denken aan de passages in de HA waar Zenobia's meest bewonderenswaardige kwaliteiten afbreuk doen aan haar vrouwelijkheid. Maar over het algemeen is in het boek juist sprake van een zeer consequente emancipatieboodschap. Het beeld van de krachtige vrouw wordt bovendien gekoppeld aan het gewenste Arabische zelfbeeld, hetgeen ook zichtbaar wordt in de wijze waarop Zenobia aan haar eind komt: uiteindelijk weigert het Romeinse gezag te accepteren dat Zenobia een onafhankelijke, krachtige vrouw is. Het is veelzeggend dat Rome, de imperialistische onderdrukker, niet alleen wordt geschetst als politieke onderdrukker, maar ook als conservatieve tiran op het gebied van man-vrouwverhoudingen. De strijd is hier een alomvattende, waarin vrijheid voor de Arabische natie en bevrijding van de vrouw uit traditionele rolpatronen samenvallen in één verhaal.

Conclusie

De bestudering van de verschillende levensgeschiedenissen van Zenobia leidt tot verrassende contrasten die niet allemaal makkelijk te duiden zijn. Dit komt deels doordat de auteurs ons vaak niet goed bekend zijn. De schrijver achter de HA is vooralsnog zelfs volledig onbekend. Al-Tabarî presenteert zijn geschiedenis alsof hij slechts een doorgeefluik van verzamelde berichten is en weigert expliciet te oordelen of te becommentariëren. Zelfs moderne Zenobiarepresentaties hebben iets obscuurs: Salîm al-Bustânî's roman wordt in standaardwerken op het gebied van de Arabische literatuurgeschiedenis niet of nauwelijks genoemd, van andere auteurs weten we niet veel meer dan hun naam, en in het geval van de hier uitvoerig besproken educatieve roman is zelfs dat niet gegeven – tenzij we de redactieraad van de serie waarin ze verscheen als auteurscollectief beschouwen. Conclusies ten

aanzien van de literatuur over Zenobia moeten derhalve voornamelijk betrekking hebben op de teksten zelf.

Het is opvallend dat in alle weergaven van Zenobia een belangrijke functie is weggelegd voor het feit dat Zenobia een vrouw is. De wijze waarop het vrouwzijn een rol speelt, verschilt echter sterk per weergave. De HA maakt het zichzelf moeilijk, doordat het Zenobia enerzijds presenteert als een schande voor het Romeinse Rijk, en anderzijds als een eervolle trofee. De oplossing voor dit probleem werd door de auteurs gevonden in het repliceren van stereotype man- en vrouwbeelden. De tiende-eeuwse weergave van al-Tabarī, in een Arabisch-islamitische context, wijkt niet alleen sterk af qua verhaallijn, maar ook qua narratieve verbeelding van Zenobia's vrouwelijkheid. Het feit dat Zenobia een vrouw is vormt geen probleem dat opgelost moet worden, maar speelt een positieve rol in het verhaal. Zenobia gebruikt Jadhīma's geloof in de zwakte van de vrouw, en wanneer dit leidt tot het gewenste resultaat geeft zij zich over aan een ironisch exhibitionisme, passend bij de wraakzucht die eindelijk wordt gestild. Buiten dit gegeven om zijn er opmerkelijk genoeg geen passages aan te wijzen waarin Zenobia's vrouw-zijn een rol speelt. Zo wordt er niets gezegd over waarom nu juist Zenobia de opvolger is van 'Amr ibn Zarīb en niet een mannelijk familielid. Ook als haar regime wordt beschreven, gebeurt dit op een zakelijke wijze, zonder verwijzing naar het gegeven dat Zenobia *als vrouw* een uitzonderlijk machtige positie innam. We hebben echter te weinig bronnen voor handen om een goed antwoord te kunnen geven op de vraag hoe al-Tabarī in zijn algemeenheid aankeek tegen man-vrouwrelaties. Die vraag kan wél worden beantwoord ten aanzien van de schrijvers van modern Arabische Zenobieverhalen. In alle genoemde gevallen gaat het Zenobiaverhaal gepaard met een progressieve agenda, waarin veel aandacht uitgaat naar vrouwenemancipatie. Dit is het meest evident in de Zenobia uit de Arabische Heldenserie. Al heeft men in de moderne Zenobiaweergaven zonder uitzondering gekozen voor de HA-versie, de vrouwonvriendelijke passages zijn niet of nauwelijks overgenomen. De hedendaagse Arabische vertellers hebben uiteraard geen boodschap aan het beschimpen van Gallienus of het prijzen van Aurelianus. Zij construeren aan de hand van de HA en andere bronnen het verhaal dat zij zelf willen vertellen. Hierin geldt Zenobia als een supervrouw die zowel tegen vrouwendiscriminatie als tegen imperialisme streed.

Noten

- 1 Voor een gedetailleerde behandeling van de machtsverhoudingen tussen Rome en Palmyra in deze periode zij verwezen naar Diederik Burgersdijk, 'Rome en Palmyra in de crisis van de derde eeuw n. Chr.', *Phoenix* 53 (2007) 1, 5-22.
- 2 Citaten zijn gebaseerd op de editie en vertaling van David Magie, *The Scriptores Historiae Augustae* (3 dln.) (Cambridge, MA 1998, orig. 1922-32) 136.
- 3 *Idem*, 105, 107.
- 4 *Idem*, 137, 139.
- 5 *Ibidem*.
- 6 *Ibidem*.
- 7 Magie, *The Scriptores*, 141.
- 8 *Idem*, 145. Zie voor een uitgebreide behandeling van de Zenobiabiografie in de *Historia Augusta*: Diederik Burgersdijk, 'Zenobia's Biography in the *Historia Augusta*', *Talanta* 36 & 37 (2004 & 2005) 139-51.
- 9 Deze en overige citaten uit de GPK zijn mijn eigen vertalingen, gebaseerd op Moshe Perlmans vertaling van Deel IV in de uitgave van Ihsan Abbas et al. (red.), *The History of al-Tabarī* (Albany, NY 1985-2007, 40 dln.) 138-50.
- 10 Het inzicht in deze duistere passage is de auteur verschaft door referent Remke Kruk, die deze lezing extra weet te versterken met een verwijzing naar een bevestiging hiervan in een nog ongepubliceerd elfde-eeuws manuscript van Sharaf al-Zamān al-Marwazī, getiteld *Tabā'ī al-hayawān* (De aard der levende wezens) (MS UCLA, Ar. 52, 59a4 ff.), in een hoofdstuk dat gaat over vrouwen die zich als mannen gedragen. Kruk heeft hiervan de volgende vertaling ter beschikking gesteld, die zij eerder gebruikte in een lezing gehouden aan het Nederlands-Vlaams Instituut in Caïro op 15 januari 1997, getiteld 'Brave Women'. 'And there are those who remove themselves from the company of men and from giving their heart to them and who detest that men should have power over them. This is what we see in the story of Jadhīma al-Abrash and az-Zabbā'. For when she sent for him and called her to him and whetted his appetite for her, he let himself be deceived by her and came to her abode. She vacated a space for him and allowed him in. When he entered she exposed her pudenda, and lo, there grew hair on it so long that it was twisted into plaits. She said to him: "Do you see the private parts of a bride (Arabisch: *a-shiwār 'arūs tarā*)? Look: has ever a man had his share of this?" Then she ordered him to be killed.' De auteur is de referent zeer dankbaar voor deze correctie en aanvulling.

- 11 Dit aspect van het Zenobiaverhaal bij al-Tabarî werd eerder uitgewerkt door Johan Weststeijn in zijn lezing 'Zenobia bij al-Tabarî: bloedwraak, bedrog en koningsmoord', gehouden op het Groot Zenobiacongres te Amsterdam, 24 mei 2008.
- 12 Mijn dank gaat uit naar Judith Weingarten, die me van het bestaan van dit werk op de hoogte stelde.
- 13 Het standaardwerk van Roger Allen *The Arabic Novel. A Historical and Critical Introduction* (Manchester 1982) noemt het werk niet; Sabri Hafez, *The Genesis of Arabic Narrative Discourse* (London 1993) noemt het boek slechts in een noot, 112, noot 33.
- 14 Matti Moosa, *The Origins of Modern Arabic Fiction* (Lynne Rieder 1997) 178-9.
- 15 Timothy Mitchell, *Colonizing Egypt* (Cambridge 1988).
- 16 Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, in de uitgave van Q. Hoare en Nowell-Smith (red.), (London 1971).
- 17 Burgersdijk, 'Zenobia's Biography', 141-2.
- 18 Abtâl al-'Arab, *Zenuby*, 9.
- 19 *Idem*, 12.